

NASİR XOSROV QUBADİYANİNİN "SƏFƏRNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ SINONİMLƏR

Nasir Xosrov XI əsr Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. "Səfərnamə" əsəri müəllifin ziyarət məqsədilə Xorasandan Məkkəyə qədər olan yolu piyada gedib-qayıtdığı yeddi illik müşahidələrinin məhsuludur. Əsərin leksik tərkibi və üslubu olduqca zəngin və özünəməxsusdur. Sinonimlər, antonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlər, arxaizmlər və s. bölmələr tam olaraq araşdırılmış və çox maraqlı faktlar ortaya çıxmışdır.

Təqdim etdiyimiz məqalədə adı çəkilən əsər üzrə sinonimlər araşdırılmışdır.

Sinonimlər-İngilis dilində synonyms, fransız dilində synonymes, rus dilində синонимы adlanır. Tədqiq etdiyimiz dildə isə bu sözlər مترادفات adlanır. Mənaca bir-birinə oxşar və ya yaxın olan, eyni və oxşar denotati ifadə edən, lakin üslubca və mənə çalarlığına görə fərqlənən sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlərin əsas növləri bunlardır: a) qrammatik və ya sintaktik sinonimlər; b) mütləq sinonimlər; c) nisbi sinonimlər. (3,220)

"Səfərnamə" əsərindəki sinonimlər məişətlə, ərazi və məkanla, bitki aləmi ilə bağlı bir neçə bölmədə toplanmışdır. İnsanla əlaqədar sinonimlər özləri də bir neçə qrupa bölünür: 1. Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər.

2. Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sinonim sözlər.

Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər bir neçə paragrafa ayrılır:

Hərblə bağlı sinonimlər:

لشکری (7,67,77), سپاهی (7,67,77)-hərbçi.

(7,67) لشکرا از حسلب لشکری و سپاهی شمرند.

Onları ordunun tərkibinə daxil etmədilər (hərbçi saymırdılar). (1,70)

Hər iki söz eyni cümlədə işlənərək sinonim cərgə təşkil etmişdir. Həm لشکر həm də سپاه (ya-ye nesbət) şəkilçisi qəbul etmiş və peşə bildirən "hərbçi" (2,176) sözü əmələ gəlmişdir.

Ticarətlə bağlı sinonimlər:

تاجر (7,14), تجار (7,14), بازرگان (7,14;52;72;135), بازرگان (7,138)-tacir.

(7,14) از این همه بلاد تجار و بازرگانان تباروند.

Oraya bu ölkələrdən tacir və bəzircanlar gəlirlər.*

Bu cümlədə تاجر (taccar) sözü tacer sözünün ərəb sınıq cəm modeli olan فاعل (foal)-da işlənmiş cəmidir. بازرگان sözündəki şəkilçisi "münasibət", "mənsə", "mənsubiyyət" mənalı keyfiyyət bildirən isimlər vardır (4,182).

(7,138) هر آن کچه پنجاه کاروان سرای نیکو و در هر یک بیایان و حجره در آن بسیار نشسته.

O küçədə əlli yaxşı karvansara var və onların hər birində çoxlu tacir və alverçi yerləşmişdir.

بیایان (boyya) sözü بیع (bey)-"satqı", "satma", "satış" kökündən olub, فاعل (foal) modelində "satan", "tacir", "sövdagər", "alqı-satqı dəllalı" (8,315) mənalı ismi-fail əmələ gətirmişdir. حجره در quruluşca mürəkkəb sözdür və "bəzircan", "tacir" deməkdir (8,326). "Hamamçı" sözünün sinonimləri iki komponentdən ibarətdir: گرمابه (7,131) və حمامی (7,131).

(7,131) چون از در در رفتیم گرمابه باین و هر که آنجا بودند همه بر پای جاستند.

Elə ki, qapıdan içəri girdik, hamamçı və orada olanların hamısı ayağa qalxdılar. (1,117)

(7,131) در آن میانه حمامی بیاری از آن خود میگوید.

Elə bu vaxt hamamçı öz dostuna deyir.

Bu cümlələrdə işlənən həm گرمابه, həm حمام sözləri Azərbaycan dilinə "hamam, vanna otağı" kimi tərcümə olunur. Birinci cümlədə بن گرمابه sözü ya-ye nesbət (ya-ye nesbət) ilə

*Qeyd: Qarşısında ədəbiyyat və səhiyyə göstərilməyən Azərbaycanca tərcümələr məqalə müəllifinə məxsusdur.

"peşə, sənət" bildirən şəkilçisini qəbul edərək, ikinci cümlədə isə ərəb dilindən alınma حمام (6,193) sözü fars şəkilçisi یا-ye nesbət (ya-ye nesbət) ilə işlənərək "hamamçı", "hamam sahibi" kimi tərcümə olunan söz düzəltmişdir. Həmin sözlər müasir dövrdə də eyni şəkil və formada işlənəlməkdədir.

بەلەدچی (7,118)-bələdçi, بدرقه (7,8), رسول (7,118), قلاووز (7,118), خفیر (7,22), بلبل (7,22).

(7,22) چون با من دلیلی نبود که آن راه داند متحیر میبوم.

Mənimlə o yolu tanıyan (o yola bələd olan) bir bələdçi olmadığından çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdım. Dehxodanın "Lügətnamə" sində دلیل (dəlil) sözünün izahı راهنما (rahnəma), راهنمون (rahnəmun) kimi verilir ki, bu sözlər "yol göstərən", "bələdçi" kimi tərcümə olunur. (9, 7c., 9735)

"Bələdçi" sözünün digər sinonimlərinə nəzər salaq.

(7,118) از آنجا خفیری دو بگرفتیم هر یک بده دینار تا ما را بمین قومی دیگر برد.

Orada hərəsi on dinara iki nəfər bələdçi tutduq ki, bizi başqa bir qəbilənin sahəsindən keçirsin (1,107).

"Lügətnamə"də خفیر (xəfir) sözünün mənalı arasında بدرقه (bədraqə), قلاووز (qələvoz) sözləri (9, 6c., 8687) də vardır ki, bu sözlər "bələdçi" sözünün sinonimləri sırasındadır. "Səfərnamə" əsərində bu kökdən düzələn خفارت (xəfarət) sözü də işlənir ki, bu da arxaik söz kimi "həcc ziyarətinə gələnlərdən onların təhlükəsizliyi üçün alınan pul" (1,145), başqa sözlə desək, بزمزد anlamına gəlir.

قلاووز və خفیر sözünün sinonimləri- باده و قلاووز (7,118). Müşayiətçi bələdçi deməkdir ki, ona qılavuz da deyirlər. Burada "bələdçi" - خفیر sözünün sinonimləri- قلاووز və بدرقه sözləri eyni cümlədə işlənmişdir. قلاووز ya قلاووز arxaik söz kimi "bələdçi", həm də "avanqard", yəni əsas qüvvənin qabağında gedən qoşun hissəsi mənalarda işlənir (5,2c., 272).

(7,8) از آنجا (از خوی) با رسولی برقم تا برکری.

Oradan (Xoydan) bir bələdçi ilə Berkriyə getdik (1,22).

رسول sözünün "elçi", "səfir", "peyğəmbər", "göndərilən", "qasid" mənalı var. Amma kontekstdən məlum olur ki, səyyahlar nabaləd adamlar olduğundan yolu tanıyan, yola bələd olan birinin köməyinə ehtiyac yaranıbmış. Ona görə də رسول sözünün burada mətni mənası "bələdçi", "yola bələd olan adam" kimi başa düşüldür (7,102), حرملی (7,102)-oğru.

(7,102) قومی مردم باشند بخود سر و بیشتر نزد و خونی و حرملی.

Tayfanın əhalisi sərbəstdir (azaddır) və çoxu da oğru, qatil və yolkəsəndir. Ərəbcə “qadağan olunmuş”, “dini cəhətdən halal sayılmayan”, “natəmiz” mənalarında işlənən یا ی نسبت (ya-ye nesbət) şəkilçisi qəbul edir və ذ-özünü ilə eyni cümlədə sinonim cərgə təşkil edərək “ogru”, “yolkəsən”, “quldur” kimi tərcümə olunur.

Elmlə bağlı sinonimlər.

علم (7,42)-alim, اهل فضل (7,129), اهل علم (7,4).

(7,4) آجا (در شهر سمنان) منتهی مقام کردم و طلب اهل علم کردم.

Orada (Simnan şəh.) bir müddət qaldım və alimlərlə görüşmək istədim.

Bu cümlədəki علم ahl söz birləşməsi şəklində işlənsə də, bir söz-“alimlər” sözü kimi tərcümə olunur. Növbəti cümlədə də “alim” sözü söz birləşməsi şəklində işlənmişdir.

(7,129) پس مرادر آن حل با مردی پارسی که هم از اهل فضل بود آشنایی افتاده بود.

Sonra mən o vaxt alim bir farsla tanış oldum.

(7,42) میان علمای دین معروفست که هر نمازی که در بیت المقدس گذارند به بیست و پنج هزار نماز قبول افتد.

Din alimlərinə məlumdur ki, Beytülmuqəddəsə qılınan hər bir namaz 25000 namaza bərabərdir. Bu cümlədəki علم sözü I babın ismi-fail forması olan فعل (foəla) cəm modelində işlənmişdir.

Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sözlər.

Bu bölmədə “şah, hökmdar”, “qul, nökar”, “başçı, rəhbər”, “dövlətli” və “səhrada yaşayan” sözlərinin sinonimləri toplanmışdır.

عزیز (7,49), خسرو (7,67), سلطان (7,52; 102; 103), ملک (7,91; 102), پادشاه (7,102; 103), حاکم (7,102)-hökmdar.

(7,49) پروزگاری که عزیز مصر الحاکم بمرالله بود قیصر روم آجا آمده بود.

Misirin hökmdarı Əl-hakim bi-Əmirullah olanda Rum qeysəri oraya gəlmişdi (1,56).

“Lüğənamə”də عزیز sözünün mənalarından biri də “padşah”; “Misirdə və İskəndəriyyədə şahlıq edən”, “qədim zamanlarda Misir padşahlarına və vəzirlərinə verilən ləqəb”dir. عزیز həmin dövrdə Misir şahlarına verilən ümumi ləqəb (ad), yəni پادشاه kimi başa düşülür (9,10c., 13969).

(7,67) ابنای خسرو دهلی و ملکر ایشان بانجار قه بودند.

Dehli sultanının oğlanları və onların anası oraya getmişdilər.

Arxaizm olan خسرو sözü “şah”, “çar”, “imperator”, “kral” mənalarında işlənir. (5,1c., 553)

(7,52) شنیدم که سلطان روم کسی فرستاده بود و از سلطان مصر در خواسته بود...

Eşitdim ki, Rum padşahı adam göndərmiş və Misir sultanına təklif etmişdi... (1,58)

(7,91) هر وقت از پیش ملک آن ولایت (نوبا) نزدیک سلطان مصر هدیه هافرستند و عهد و میثاق کنند.

Həmişə o vilayətin (Nuba vil.) hakimindən Misir sultanına hədiyyələr göndərirlər və saziş bağlayırlar.

(7,103) آجا (صنعا) گریند خدوند این قصر پادشاه همه جهان بوده است.

Orada (Səna şəh.) deyirlər ki, bu qəsrin sahibi bütün dünyanın padşahı olmuşdur.

(6,102) آجا سلطانی و حاکمی مطلق نیست.

Oranın daimi sultanı və ya hökmdarı yoxdur. Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, “hökmdar” sözünün sinonimləri arasında خسرو və عزیز sözləri arxaikləşmiş, digərləri isə müasir dildə işlənməkdədir.

“Qul, xidmətçi” sözünün sinonimləri çox maraqlı sinonim cərgə təşkil edir. غلام (7,79; 124), کتیزک (7,88), خلم (7,34; 50; 66), پنده (7,15; 60; 66; 80; 124),

کس (7,143), کهر (7,143), برده (7,54)-qul, xidmətçi.

(7,79) مطبخ سلطان بیرون از قصر است و پنجاه غلام همیشه در آجا ملزم باشند.

Sultanın mətbəxi qəsrdən kənardadır və orada daima əlli nəfər qul xidmət edir. Əsərdə غلام sözü kiçiltmə bildirən ک (ək) şəkilçisi qəbul edərək də işlənmişdir.

(7,6) من و برلرم و غلامکی هندو که با ما بود ز دی تنک داشتیم.

Mən, qardaşım və bizimlə olan gənc hindli xidmətçinin ərzağı azalmışdı.

“Səfənamə”də “qul” sözü ilə işlənən ک (ək) şəkilçisinin کتیزک sözü ilə də işləndi- yini götürük.

(7,88) خلم... از جمله سیصد کتیزک داشت.

Xacənin... o cümlədən 300 kənizi var idi.

(7,50) هر روز آن آگینهارا خلمن پک کنند.

Xidmətçilər hər gün o şüşələri silirlər. Bu cümlədəki خلم sözü ərəbcə ختم (xədəmə)-“işləmək, xidmət etmək” (6,213) feilindən olub, I babın ismi-fail formasında işlənmiş və “xidmətçi” mənasını bildirir.

(7,124) ایشان را در وقت سی هزار بنده ی درم خریدی و زنگی و حبشی بود.

Onların həmin vaxt 30 000 pulla alınmış (qızıl və gümüş sikkə ilə alınmış) zənci və həbəş qulu var idi.

(7,143) گفتند کس لو با ما است.

Dedilər onun xidmətçisi bizimlədir. Bu cümlədəki کس sözü “səlahiyyətli, etibarlı şəxs”, “xidmətçi”, “əlatı” mənalarını (8,364) daşıyır ki, “xidmətçi” variantı kontekstə daha uyğundur.

(7,143) آن کهنه از شدی چنان شد که ندانست چه کند.

O xidmətçi o qədər sevindi ki, bilmədi nə etsin. Bu cümlədəki کهر sözü “balaca, kiçik”, “vəzifə balaca adam” mənasını bildirən کس sözü ilə sifətin müqayisə dərəcəsinə bildirən şəkilçisinin birləşməsindən yaranan düzəltmə isimdir.

(7,54) بزرگتن آجا روند و مهره و شله و پید برند و از آجا برده لورند.

Tacirlər oraya mərcan, daraq və muncuq aparır, oradan isə qul gətirirlər.

برده sözünün “kölə, qul, əsir” mənaları var ki, bu da tərcümədə öz əksini tapmışdır.

Verilmiş dil nümunələrindən aydın olur ki, fars sözləri ilə yanaşı, ərəb dilindən alınmalar da (خلم, غلام) sinonim cərgələrin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

باشچ (7,118), سرور (7,112; 118), رئیس (7,113), پیر (7,93), پیشوا

(7,93) ایشان مردمنی اند که هیچ دین و کیش ندارند و بهیچ پیغمبر و پیشوا ایمان نیلورده اند.

Onlar heç bir dini və məzhəbi olmayan insanlardır və heç bir peyğəmbərə və başçıya iman gətirmirlər.

Bu cümlədə پیش sözü qeyri-məhsuldar peşə bildirən و şəkilçisini qəbul etmiş, "rəhbər, başçı, imam" mənalarını bildirən پیشوا sözü yaranmışdır. (7,113) ن بېر بر آچارودو بر آستانه بایست.

O başçı (qəbilə başçısı) oraya gəlir və (Kəbənin) astanasında dayanır.

پیشوا sözü "qoca, qədim, köhnə" mənaları ilə yanaşı "rəhbər, başçı, dini rəhbər, şeyx" mənaları da vardır (5,1c.,324) Bu cümlədə پسر sözü daha çox "başçı" mənasına uyğun gəlir.

(7,112) ایشان را رئیس است که کلید بنست او باشد.

Onların bir başçısı (rəhbəri) var ki, açar həmişə onda olur.

(7,118) اتفاقاً سرور آن اعراب بجز آمد.

Təsədiqən o ərəblərin başçısı Cəza gəlib çıxdı.

"Lügətnamə"də بزرگ, رئیس, میتر sözlərinin kimi mənaları olduğu verilir. (9,8c., 12017) Bu sözlər arasında و رئیس "başçı" mənasına daha çox uyğun gəlir.

(7,77) متمول, (7,133) مالدار –varlı, dövlətli.

(7,77) آنجا شخصی ترسا دیم که از متولان مصر بود.

Orada Misirin dövlətli adamlarından olan bir xaçpərəst gördüm.

(7,113) آنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند.

Bəsrənin varlı qadınlarından biri əmr etdi ki, 400 gəmi düzəlsinlər.

Göstərilən cümlələrdəki متمول və مالدار sözləri əslində nitq hissəsi kimi sifətdir, lakin ن cəm şəkilçisini qəbul edərək isimləşmiş və "varlı, dövlətli" mənalarını bildirən sözlər yaranmışdır.

یابانی, (7,102) صحرائین, (7,102) səhrada yaşayan.

(7,102) در زمین عرب آبادی آنک است و مردمش بیابانی و صحرائین اند.

Ərəb torpaqlarında yaşayışa münasib yerlər azdır və oranın əhalisi çöl və səhralarda yaşayırlar (1,95).

Birinci cümlədə یابانی sözü (ya-ye nesbət) qəbul edərək, ikinci cümlədə isə صحرا sözü (şəhərinin kökü ilə bir yerdə "səhrada yaşayan, səhra sakini" mənasını daşıyan بیابانی və صحرائین sözlərini əmələ gətirmişdir.

Toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki:

1. Hər bir dildə sinonimlik dilin zənginliyinə dəlalət edən faktorlardan biridir.

2. "Səfərnamə" əsərindəki sinonimlər arasında

arxaizmlərlə yanaşı, müasir dildə işlənən sinonim sözlər (cərgələr) də vardır.

3. "Səfərnamə"də həm leksik (خبر, لیل, قلاوز, بدرقه, رسول, قلاوز, خیر, لیل), həm qrammatik (حکم, گریه بان حکم), həm də leksik-qrammatik (بیاع, تاجر, بازرگان, حجره دار, بازرگان, بیاع, تاجر) sinonimlərə rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nasir Xosrov. "Səfərnamə" (fars dilindən şərhli tərcümə fil. elm. dok. Tahir Məhəmmədovundur) "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1997, 180 səh.

2. Təyyibə Ələskərova. "Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər." "Elm" nəşriyyatı, Bakı: 1972, 210 səh.

3. Dilçilik Ensiklopediyası, "Mütərcim", 2-ci cild, Bakı: 2008, 525 səh.

4. Пейси́ков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. Издательство Московского Университета, 1973, 200 стр.

5. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю. А. Рубинчика. «Русский язык» Москва: 1985, том I- 800 стр., том II-864 стр.

6. Баранов Х. К. Арабско-русский словарь. «Русский язык» Москва: 1989, 927 стр.

7. سفرنامه ناصر خسرو قیادینی به تصحیح و تعلیقات م. غنی زاده انتشارات منوچهری.

8. سفرنامه ناصر خسرو به تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی تهران انتشارات زوکر. ۱۳۷۵.

9. دهخدا علی اکبر لغتنامه تهران دانشگاه تهران ۱۹۹۳-۱۹۹۴.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, "Səfərnamə", leksika, sinonimlər, sinonim cərgə.

Ключевые слова: Насир Хосров, Сафарнаме», лексика, синонимы

Key words: Naser Khosrov, "Safarnameh", lexicon, synonyms, synonymic numbers.

Резюме

В статье исследуются синонимы в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме».

Summary

The article deals with the synonyms in "Safarnameh" by Naser Khosrov.